

A MAGYAR IRODALMI NYELV KEZDETI SZAKASZÁNAK NÉHÁNY SAJÁTSÁGA

PÁLFALVI ETELKA

1. A magyar irodalmi nyelv kialakulása időpontjának meghatározása egyike a legnehezebb kérdéseknek. Ennek oka az, hogy az irodalmi nyelvről egymástól nagyon különböző nézetek ismeretesek. MÉSZÖLY GEDEON szerint már az Ómagyar Mária-siralom is irodalmi nyelven íródott (Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal 254.), mások — Pais Dezső, Bárczi Géza, Benkő Loránd — jóval későbbre, a XVII. sz. második felére, a XVII—XVIII. sz. fordulójára teszik a magyar irodalmi nyelv kialakulását: „Azt mondhatnók, hogy a XVII. sz. közepéig fővonásaiban szinte megvolt a magyar irodalmi nyelv, csak — nem használták.” (PAIS DEZSŐ: A magyar irodalmi nyelv, I. OK. IV, 446.) — megengedve, hogy „az irodalmi nyelvre való törekvés már a XVI. század folyamán határozottan megfigyelhető” (BÁRCZI GÉZA: A magyar nyelvtörténet korszakai. MNy. 45, 7.).

Az egységesnek nevezhető irodalmi nyelv a polgári nemzetté válás korában alakul ki: „A XVIII. század végén meginduló és a XIX. század közepéig tartó politikai, irodalmi, gazdasági fejlődés megteremti a reformkorban az egységes, normatív irodalmi nyelvet.” (KÁLMÁN BÉLA: Nyelvjárásaink. Bp. 1966).

A XV—XVI. századi kolostori (kódex-) irodalomról szólva HORVÁTH JÁNOS „zsenge magyar irodalmi nyelv”-ről beszél, amely a latin függvénye ugyan, de „a nemzeti irodalmi műveltség szempontjából páratlan kezdemény... Fejlődéstörténeti jelentőségre csak a XVIII. századvégi 'megújhódás' fogható hozzá” (A magyar irodalmi műveltség kezdetei, 258. és k.).

A következőkben a magyar irodalmi nyelv e zsenge, kezdeti szakaszából mutatunk be néhány, a fejlődés irányát, mértékét jelző adatot a Bécsi és a Székelyudvarhelyi Kódex egy azonos fejezetéből: a Judit könyvéből.

Mind a Bécsi, mind a Székelyudvarhelyi Kódex különleges helyet foglal el kódexirodalmunkban. A BK. azért, mert a Münchener és Apor Kódexszel a legrégebb magyar bibliafordítást hagyományozta ránk, s a Jókai Kódexszel egyike legrégebb könyveinknek; a SzékK. pedig azért, mert egyetlen kódexünk, amelyben a fordító pontosan megnevezi magát. — A két kódex együtt vizsgálására az ad okot és lehetőséget, hogy mindkettőben megtalálható ugyanannak a latin szövegnek a fordítása.

A két fordítás között egy évszázadnyi a különbség. Ez alatt az idő alatt a magyar nyelv nagyot lépett előre — lassan lerázza a tőle idegen, latin rákényszerítette formákat, hogy az élő, beszélt magyar nyelv gazdag forrásából merítve kialakítsa az önálló írott magyar nyelvet. Ez a növekedő, erősödő írott nyelv még nem irodalmi nyelv a szó mai értelmében, nem nyelvjárások és nem köznyelv feletti, de éppen az egyes nyelvjárásokból felnőtt különböző írásgyakorlatok jelentik az építőanyagot,

amelyből majd az egységes irodalmi nyelv a maga — már nyelvjárások és köznyelv fölé emelkedett, de azokra alapozott — épületét megszerkeszti.

2. A XVI. századig a magyar írás többnyire nem önálló alkotó tevékenységet, hanem latinból fordítást jelentett. A magyar nyelvű mű csupán a latin hű mása, tükörképe igyekszik lenni; s mivel magyar nyelvű írásgyakorlat még nincs, a nyelv mintát is a latin szolgáltatja. A fordító szóról szóra haladva végzi tolmácsoló munkáját, s így születnek a BK.-ben magyar nyelven, de mégsem magyarul ilyenféle kifejezések: a *nē ȝfȝldebē* (in terram non suam, BK. 19); tancokat vèzètèvn kȝtȝcbèn 4 tympanomocban (ducentes choros in tympanis et tibiis, BK. 14).

A SzékK. már további állomás — a fordító szabadabban kezeli fordítása anyagát, már nem a latin a mérce, hanem az olvasó igényei; s a magyar nyelv is felnőtt már annyira, hogy maga szabta törvények szerint lehessen kifejezni vele bonyolult, elvont gondolatokat is. Így ír HORVÁTH JÁNOS a XVI. sz-i kolostori irodalomról: „Ötszáz hosszú esztendő nem telhetett el hiába! S ha ma kódexeinket olvasgatjuk, ma, a nyelvújítás és a nemzeti klasszicizmus nagy százada után: méltán csodálkozunk e legkorábbi magyar irodalmi nyelv gazdagságán. Ismeretes, mily keveset változott azóta nyelvünk hangalakja s mai helyesírásra áttéve mily könnyen megérthetjük kódexeink nyelvét. Nos, szó- és stíluskincsének is él a törzse s irodalmunk szinte változatlanul él vele mind a mai napig. Aki e régi nyelvet jól ismeri, az nem azon fog csodálkozni, hogy mily keveset változott nyelvünk azóta, hanem hogy mily sokat fejlődött, mily gazdag készletet gyűjtött fel odáig. ...Hogy azonban irodalmi használata által mit nyert, s hogy mai állapotához oly meglepő közelségbe főkép az által jutott: azt kódexirodalmunk legkorábbi és legkésőbbi emlékeinek egymás mellé állítása tünteti fel legnyilvánvalóbban. A Jókai Kódex nyelvétől, stílusától egész világ választ el bennünket, a Karthauzi Névtelennel már meghitt közvetlenséggel társaloghatunk.” (i. m. 259. l.)

Ha a BK.-et a SzékK.-tól nem is választja el olyan nagy — időbeli és nyelvi — távolság, mint a Jókai Kódexet az Érdy Kódextól, mutatis mutandis ugyanazt mondhatjuk el róluk. — A következőkben néhány példán szeretném bemutatni: milyen nehézkes, tőlünk távolálló a BK. nyelve, s egy század múltán milyen könnyed, számunkra is élvezhető nyelvi formák váltják fel a latinos szó- és mondat szerkezeteket a SzékK.-ben.

Induljunk ki az előbb idézett példából! Az in terram non suam kifejezést a BK. szó szerint fordítja: *a nē ȝ fȝldebē* (BK. 19), s nem törődik azzal, hogy olvasóihallgatói számára szokatlan a kifejezés, hogy magyarul ezt nem így mondják. *Ydegen földre* — mondja a SzékK. ezen a helyen, s ezt mi is értjük, a mi szavunk is, négyszáz év távlatából is.

A latin ducentes choros in tympanis et tibiis-nek a BK.-beli *tancokat vèzètèvn kȝtȝcbèn 4 tympanomocban* (BK. 14) pontos fordítása, mégsem érthető, magyarul *táncot jár* a szokásos: *yarvan tanczokat dob zohan es syp zohan* (SzékK. 8). Itt is a SzékK. magyarosabb, maibb, mégha a *sippal-dobbal* helyett régies (és latinos) fordulatot használ is.

Még egy-két illusztráció a BK. szó szerinti fordításaira: *collectiones aquarum: vizèkn.^c gȝlèkèzètē* (BK. 24) ~ az megh gȝytȝth vyzek (SzékK. 39); *et prosternens se Domino: letèzièzè ȝmagat vȝnac* (BK. 29) ~ le bwrwlwan vrnak elȝtteh (SzékK. 55); *sed subvenisti ruinae ante conspectum Dei nostri: Dè sègèllèttèl Azȝlatnac mȝ iftènpnkn.^c zè mèlè elȝt* (BK. 40) ~ deh kȝnȝrvlèél az mȝ romlafvnkon, az

m̃v yfteñṽñknek elõtte (SzékK. 82). Nemcsak az ilyen szó szerinti fordítások teszik tőlünk távolivá, nemritkán nehezen érthetõvé a BK.-et. Latinos mondat- és szó-fűzés, latinos igemód használat és egyeztetések jelzik a magyar nyelvnek a latintól függését. Egy-egy példát ezekre a jelenségekre is nézzünk meg!

„...quare prae omnibus, qui habitant in Oriente, isti contemserunt me: *M̃zè èzèc mēdēnēc felēt kic lakoznac napkèlètè megutaltanac èngem.t* (BK. 17) ~ es myerth hog, ezek meg wtaltanak m̃ṽñkõt, mynd azoknak felette. kyk az nap kelet̃h felē lakoznac (SzékK. 17); et muniunt illos colles in praecipito constituti: *ahalmoc a nag mağaffagban zezèttètèt èz̃fseitc økèt* (BK. 24) ~ es az eros magoffagokon valo halmok erøfytyk øket (SzékK. 38): usquequo perveniatur ad mare: *miglèn iuttatic tēgezè* (BK. 13) ~ myghlen yvtnanak az tengerygh (SzékK. 5); Tunc iussit eam introire: *Tahat paz̃lola øtèt bē menni* (BK. 35) ~ Tahat ø néky azaz Ivdithnak poronlola Olofornes bee menyne (SzékK. 73); omnesque resistentes sibi: *Es mēdēnekèt ønèki èllènè allokāt* (BK. 13) ~ mind az ø ellenne allokāt (SzékK. 5).”

3. A fõlsorolt adatok arra szolgáltak, hogy bemutassák: milyen sok idegen-szerûség, latinosság teszi a mai olvasó számára nehezzé a BK. megértését. A párhuzamosan kõzölt SzékK.-beli példák ugyanakkor megmutatták, hogy az egy századdal késõbbi fordítás mennyivel fejlettebb, kialakultabb nyelven szól, korunk embere is megérti minden nagyobb nehézség nélkül. — A fordító már nem követi szóról szóra a latint, hanem értelme szerint adja vissza; elfordul a szavaktól, hogy a bennük rejlõ gondolatot tisztábban, igazabban fejezhesse ki. Néhol már egyenesen esztétikai, ill. eufémisztikus jellegû ez a szabadabb fordítás.

A következõkben a SzékK.-nek ezeket a szabadabb fordításait mutatom be, összehasonlításként azonban itt is kõzlöm a BK. — szõszerintibb, prózaibb — fordítását is.

lucos eorum: ø èzèztuènekèt (BK. 15) ~ *az ø fertelmes aldozati'oknak hel'eyt* (SzékK. 9)

Az eresztvény 'fiatal erdõ, liget' õnmagában már semmit sem mond a XVI. sz. apáca-olvasójának, aki mitsem tud a keleti népek (és a hajdan pogány, sámánhitû magyarok) áldozati szokásairól: arról, hogy a liget, berek, forrás az isten tisztelésének, áldozatoknak volt szent helye. A SzékK. értelmezõen fordít, gondolatot tolmácsol, figyelembe véve leendõ olvasója mûveltségét is. *a muris: a k̃ø falocotol* (BK. 23) ~ *az varofnak kerytèfitol* (SzékK. 38)

A „város kerítése” pontosabb megjelölése a történet színhelyének, másrészt a klasszikus latinban is általános a szónak 'város, vár (kõ)fala' jelentése. *ex virtute pendebat: iozagbol lvguala* (BK. 31) ~ *yften zerént valanak, lelky yozagghbol fűgwn* (SzékK. 64)

et sentiant: u mēgèzniec (BK. 46) ~ *es kéènzodyanak* (SzékK. 95)

A SzékK. mindkét esetben körülírja, magyarázza a nagyon általános értelmû virtus ill. sentio szavakat, megtölti õket a kontextusnak megfelelõ konkrét tartalommal.

obtulerunt omnes holocausta: mēd aldozatokat aianlanac (BK. 46) ~ *az wr yftennek aldozak az myndenestol megh ééghetéèndø aldozatoth* (SzékK. 96)

A BK. fordítása itt nem elég pontos — nem akármilyen áldozatról, hanem ún. égõ áldozatról van szó a latinban. A SzékK. szakszerûen, ugyanakkor bővebben is fordít.

A következő két adat fordítása is terminus technikus jellegű talán, s így nem egészen bizonyos, hogy a fordító egyéni szóhasználatát mutatja; lehet, hogy ezek a közösség újabb keletű, de általánosan használt szavai:

in ecclesia: eghazban (BK. 25) ~ *az hyweknek gúlekezetyben* (SzékK. 42)

cantavit canticum: enèclè èz enèkèt (BK. 44) ~ *dyléeretet monda* (SzékK. 91).

Bizonyosan a fordító érdeme azonban a következő két szép, költői fordítás: *Aequo animo estote*: Egélmeiöc legètéc (BK. 25) ~ *ygaz léélekwl legetek* (SzékK. 43) *cuius multitudo obturavit torrentes*: Kin.^c fokaffaga mégzèkèztè az azzadatokat (BK. 45) ~ *kynek ö fokaffaga az febeff fol'o vyzeketh megh ywa* (SzékK. 92).

Külön kell megemlékeznünk az eufémisztikus jellegű fordításokról. — Eufémizmusról beszélünk akkor, ha „valamely fogalom nevét babonás félelemből, társadalmi illendőségből, szeméremből vagy a hallgató iránti tapintatból nem mondjuk ki, hanem helyette — rendszerint körülírással — enyhítő, szépítő szót és kifejezést használunk” (A magyar stilsztika útja, 434—435). Megkülönböztetünk vallási és társadalmi eufémizmusokat (l. uo.). Az itt sorra kerülő idézetek mind a társadalmi eufémizmus területére tartoznak.

violatores exstiterunt: tőzöc voltanac (BK. 29) ~ *löttek vala tyztasagnak megh zeplöfytyöy* (SzékK. 55)

A BK. kifejezése sem világos, bár nem valószínű, hogy szándékkal. A SzékK. a tisztaságra hivatkozik, a középkori vallásosság egyik alapfogalmára. A középkor embere úgy véli, a tisztaság (castitas) legfőbb érdem, emberi erény, amely a túlvilágon a legnagyobb elismerésben és jutalomban részesül („Hasonlatos lőwn angyalokhoz az angiali zent tyztasagert” VirgC. 14). A „pogányok” bűnének nagyságát is kifejezi ez a körülírás.

A következő idézet arra példa, hogy az olvasóra való tekintettel akár a szöveget is meghamisítja a fordító: *Vagao* tisztét középkori keresztyén-udvari hivatalra szelidíti, s felruházza a tisztaságtartás érdemével:

dixit ad Vagao eunuchum: mōda vagao mēddön.^c (BK. 36) ~ *monda az ö off mēsterenek, az tyztasagh tarto wagaonak* (SzékK. 76)

non ex libidine: nem beléndéffegből (BK. 31) ~ *nem vala az öltözethez való gőnörűségnek geryedeteffégéből* (SzékK. 64)

A belendesség paráznságot jelent; a SzékK. fordítása igen eltávolodik ettől a jelentéstől, mégcsak a bűn említését sem tartotta illendőnek, egyrészt a szereplő, másrészt a leendő olvasó személyére való tekintettel. Ha tudjuk, hogy a kódex a fordító hűgának készült, méginkább megértjük a fordítás választékosságát, szemérmességét.

erat enim ardens in concupiscentia eius: Mezt vala égédőzö ö kőuāfagaban (BK. 37) ~ *merth zeretety vala ö neky az Ivdithoz. az || ö zőwéének tūze zerénth* (SzékK. 77—78).

Itt is körülírás tompítja a mondanivaló nyersségét.

A következő példa a társadalmi eufémizmusok leggyakoribbját: a halál tényét körülírással kifejező formát mutatja:

defuncta est: méghala (BK. 47) ~ *ees ez Ivdith bodogwl ky mvléék ez vylagbol* (SzékK. 99).

4. A rendelkezésünkre álló, itt bemutatott típuspéldák közül többet — hely hiányában — nem idézhetünk, s arra sincs mód, hogy az irodalmi nyelv történetének

e szakasza idején lejátszódott társadalmi fejlődésről, változásról — amely elsősorban ideológiai — számot adjunk. Röviden mégis annyit: ez a kor a huszitizmus és humanizmus kora, a szellem megújulása, felszabadulása. Ez a gondolati-lelki felszabadulás teszi képessé a fordítót arra, hogy a latin nyelv formakényszerétől megszabadulva a vulgáris nyelvhez, az anyanyelvhez forduljon, s eszközeit használva annak fejlődését munkálja.

A BK. huszita fordítói elindultak ezen az úton, s bár munkájukban inkább a kitűzött célt, mint az elért eredményt tisztelhetjük, a SzékK. szép magyar nyelve a bizonyíték, hogy az eredmény sem váratott soká magára. S ha vizsgálódásunkat azzal a tanulsággal zárjuk is, hogy a BK. nyelve gyakorlatlan, akadozó magyarságú, mégis hálásak vagyunk a huszita biblia fordítóinak annak a munkának a megkezdéséért, amelynek folytatása a mának is, nekünk is feladatunk.

EIGENTÜMLICHKEITEN DER FRÜHPERIODE DER UNGARISCHEN LITERATURSPRACHE

Von

E. PÁLFALVI

Der Artikel behandelt die Frage der Frühperiode der Entwicklung der ungarischen Literatursprache. Durch die Texte zweier Kodexen (der Bécsi und der Székelyudvarhelyi Kodex) stellt die Verfasserin dar, wie sich die ungarische Sprache zur Zeit des Humanismus und Husitismus entwickelt, wie sie sich von den Latinismen befreit, und zum Grunde der modernen ungarischen Literatursprache wird.